

2. BOLGARA BRENNIR: НОРВЕЖКИЯТ КОНУНГ ХАРАЛД ХАРДРАДИ (1016-1066). ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

Васил Гюзелев,

академик на БАН, професор, доктор по история

в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски”

BOLGARA BRENNIR:

НОРВЕЖКИЯТ КОНУНГ ХАРАЛД ХАРДРАДИ

(1016-1066)

[Gyuzelev Vassil VIA EVRASIA, 2012, 1.pdf](#)

Известно е, че Харалд Хардреди като предводител на варяжка дружина пребивавал на служба във Византийската империя от 1034 до 1042 г.^[1] Вплитането му в българската история е във връзка с потушаването на въстанието на българите срещу византийското владичество през 1040-1041 г.^[2]

Това въстание под водителството на Петър Делян е широко отразено от съвременните му византийски автори (Йоан Скилица, Михаил Псел и Кекавмен)^[3]. То избухнало през пролетта на 1040 г. От първоначалния си център, където предводителят му бил провъзгласен за цар, то широко се разпространило на юг и изток. Въстаническата войска през Ниш и Скопие (тогава главен град на тема България) се насочила към Солун срещу намиращия се там византийски император Михаил IV Пафлагон (1034-1041), който, изплашен, изоставил „целия си обоз, шатрата си и колкото имал злато, сребро и тъкани” и се отправил към Цариград. Станал господар на положението, цар Петър Делян (1040-1041) разширил обсега на своите действия в различни

посоки: една войска под предводителството на кавхана на временно възобновеното Българско царство се упътила на запад и превзела Драч; друга, начело с пълководеца Антим, била изпратена към Елада и при Тива разгромила противопоставилата ѝ се византийска армия; трета войска навлязла в Тесалия и овладяла Димитриада. Към въстанието се присъединила и Никополската тема, която обхващала Епир, но без Навпакт. Българското население от югозападните краища на Балканския полуостров „отхвърлило ромейското владичество и се върнало към стария си начин на управление“^[4]. С други думи, българите се опитали да възстановят своята предишна държавност, макар и в една определена област (дн. Македония).

Цар Петър Делян с основната част от войската си се установил на стан край крепостта Острово (близо до дн. гр. Флорина – Гърция) край Островското езеро, откъдето ръководел военните действия. Император Михаил IV Пафлагон през пролетта на 1041 г. се установил със събраната от него войска в Мосинопол (сега развалини в близост до гр. Комотини – Гърция). Византийските автори изцяло приписват заслугите за успешните действия срещу българските въстаници нему като блестящ пълководец. Пренебрегват се два важни факта: императорът тогава бил толкова болен (от епилепсия или воднянка), че и най-малкото движение му причинявало страдание и трудно понасял дори дрехите на гърба си^[5]. Измъчван от болестта, той всецяло се доверявал на „монаха Козма Цинцубук, който постоянно бил с него и му давал необходимите съвети“^[6]. Тежкоболният император всъщност бил пълен фигурант, неспособен на каквото и да е действие.

Обратът в хода на военните действия срещу въстаниците в твърде голяма степен се дължал на предателството на сина на някогашния български цар Иван Владислав (1015–1018) – Алусиан. Той бил на византийска служба и първоначално се присъединил към въстаналите негови съотечественици. Когато дадената му от Петър Делян 40-хилядна войска претърпяла поражение пред стените на Солун, подир това, по време на един пир в Острово, той ослепил царя и после „избягал при императора в Мосинопол“, където заради извършеното от него предателско покушение получил титлата „магистър“^[7].

Другата личност, която в още по-голяма степен помагала за успехите на болнавия василевс срещу българите, бил варяжкият вожд Харалд Хардради. Единственият византийски автор, който е разкрил неговите заслуги, е участникът в същите събития – византийският пълководец Кекавмен: „След това избухна бунтът на Делян в България. Харалд (Αράλτηζ) участва в похода заедно с василевса със своята войска и в борбата срещу враговете извърши дела, достойни за неговото благородство и храброст. След като покори България, василевсът се върна. Впрочем и аз тогава се сражавах за василевса според силите си. Когато дойдохме в Мосинопол, василевсът награди Харалд за това, че той участваше във войната, като го почете с титлата спатарокандидат“^[8].

Всички досегашни изследвачи смятат, че награждаването на Харалд Хардради от императора е станало подир успешното потушаване на българското въстание. Според мен това е станало преди императорът да се отправи към Солун, откъдето започнал походът за сломяването на българското въстание, по време на който решаващо е било участието на Харалд Хардради и неговата дружина. Дотогава варягите и техният предводител извършили редица подвизи, които предопределили императорската награда.

На първо място Харалдовата дружина успяла през пролетта на 1041 г. да удържи редица победи над българските отреди, действайки откъм Атина, като възвърнала във византийски ръце окупираните от българите градове и крепости в Елада, Тесалия и Епир. Руническият надпис върху Пирейския лъв (сега той се намира във Венеция, а преди е бил в атинското пристанище Пирея), съставен от варяг от Уплавд (Швеция), известява за първоначалните Харалдови успехи срещу българските въстаници: „Хакон заедно с Улф, Асмунд и Йорн завоюваха това пристанище. Тия люде и Харалд Високи наложиха върху жителите на страната значителни данъци заради бунта на гръцкия народ. Далк бе принуден да остане в отдалечени страни. Егил отиде на поход заедно с Рагнар в Романия и Армения по заповед на Харалд Високи. Асмунд начерта тия руни заедно с Асгейр, Торлейф, Торд и Ивар по заповед на Харалд Високи, без да гледа на забраната на гърците“^[9].

Решаващ се оказал успехът, който Харалдовата дружина удържала в битката под стените на Солун. Според Йоан Скилица заедно със солунчаните и намиращата се в града войска бил и „отрядът на телохранителите“ на императора^[10], в състава на който била Харалдовата дружина. Едва подир победата над българите в битката край Солун и след като узнал за ослепяването на цар Петър Делян, император Михаил IV Пафлагон възнаградил и почел съответно с титлите „магистър“ и „спатарокандидат“ Алусиан и Харалд Хардради в Мосинопол. Именно оттук ведно с цялата си войска и варяжката дружина императорът първо „отишъл в Солун. Оттам навлязъл в България, заловил Делян и го изпратил в Солун, а сам отишъл във вътрешността на страната“^[11].

Систематизирането и подреждането на сведенията на византийските автори за действията при окончателното потушаване на българското въстание дават възможност да се отбележат основните сражения, в които взела участие Харалдовата дружина в състава на императорската

армия. Това участие изрично не е отбелязано, защото заслугите за удържаните победи се приписват изцяло на крайно болния и немощен император, който според Михаил Псел успял да превъзмогне болестта, която нощем лекувал, а на сутринта ставал с възродени сили, качвал се на коня и после „сам командвал редиците за чудо на всички, които го гледали“[\[12\]](#). Истината била съвсем друга и тя се разкрива от норвежко-исландските саги и частично от старобългарските известия. Но нека най-напред проследим хода на водените битки, а подир това да видим какво е отражението им в споменатите извори.

Съсредоточената в Солун византийска армия, начело с императора и Харалд Хардради, първоначално насочила своя удар към българския стан край Острово, разбила основното ядро на въстаниците и пленила ослепения Петър Делян, който бил отведен в Солун. След това била сломена съпротивата на дружината на Мануил Ивац край Прилеп, която възнамерявала да възпре византийското напредване във вътрешността на България: пленен бил и нейният предводител[\[13\]](#). Оттук ударът бил насочен към Триадица (дн. гр. София). Последното огнище на съпротивата била „здравата българска крепост Бояна“, където се намирали „прочутите и войнствени българи“, предвождани от Бойко (Ботко). „Уповавайки се на своята храброст, те излезли да се бият въвн от крепостта, сякаш се срамували да стоят вътре. Като се завързало сражението и започнала ожесточена борба, онези прочути българи били разбити. А щом поискали да влязат през портата на крепостта, с тях влезли и ромеите, превзели града и извършили голяма сеч“[\[14\]](#).

Не може да има каквото и да е съмнение, че Харалд Хардради и неговата дружина са взели активно участие в посочените четири битки: Острово – Прилеп – Триадица – Бояна. А подвизите както в тях, така и в предшестващите при потушаването на въстанието на Петър Делян, му донесли прозвището „опустошител на българите“. То се среща в едно осмистишие на исландския скалд Тиодолф Арнорсон, съчинено през 1065 г.

„Чух аз, че силната буря
краля връхлетяла при Тауг,
но опустошителят на българите (Bolgara brennir)
помогнал на брат си много.
Като снел от главата си шлема,
на петнадесет години от рождението си
той се разделил
с умрелия Олаф“[\[15\]](#).

В друго осмистишие същият поет енигматично намеква за осемнадесет свирепи битки, водени от Харалд Хардради по време на службата във Византия, в една от които той обагрил ноктите на „кафявия орел“.

„Народът знае, че Харалд
се е бил в осемнадесет свирепи битки.
Мирът бил често нарушаван.
Защото владетелят, победният конунг,

обагри острите нокти

на кафявия орел с кръв.

Преди да се върне тук,

вълкът спечели празник, на който и дойде”[16].

Ако е напълно ясно защо Харалд Хардради е наречен „опустошител на българите”, то не е напълно ясно кои са тези осемнадесет битки. Вероятно сред тях се имат предвид и водените срещу българите. Ако в съчинението на Снори Стурлусон липсва сага, която може да бъде свързана с битка срещу българите, то в някои по-късни сборници като *Morkinskinna* (съставен между 1220–1240 г.), *Flateyjarbok* (около 1380 г.)[17], *Fornmanna sögur* (XIV–XV в.)[18] и др. се съдържа една сага, която с право редица изследвачи като П. А. Мунк, В. Г. Василевски и др.[19] свързват със сражение, водено от Харалд Хардради срещу ослепения български цар Петър Делян. От трите известни версии на тази сага най-подробна е тази във *Fornmanna sögur* и тя в превод гласи следното: „Следва най-първо да се разкаже как гръцкият конунг получи вест, че твърде голяма езическа войска е нахлула в царството му и с огън и меч опустошава селища и крепости навсякъде, където мине. Рече тогава Гъргир [Георги Маниак] на конунга: „Добре ще е сега, владетелю, да използваме варягите и Нордбрикт [Харалд Хардради], техния вожд. Нека те се опитат сега, защото онзи път, когато всички бяхме заедно потеглили в поход, не пожелаха да ни помогнат. А и много хора тук освен това подозират, че без да знаеш, ти си наел човек от царски род, какъвто е Нордбрикт. Държи се тъй гордо, сякаш стои над всички, но аз зная, че нивга не е било обичай да бъдат наемани подобни люде”. Конунгът отвърна: „Говори се наистина, но не е доказано той да е от царски род. Всеизвестно е обаче, че по ум и смелост той надминава всички останали, а такива хора са ни най-необходими при отбраната на страната”. След това конунгът свика военачалниците и заповяда варягите да тръгнат срещу езичниците: „Ваш дълг и задължение е да браните страната ни”. Нордбрикт обеща да се приготви заедно с хората си и потеглиха, след като съзряха езическата войска и варягите бяха сами срещу нея. Езичниците имаха обковани със злато коли, много на брой и на колела; с тях те се хвърлят срещу фалангите на враговете си, а също и други разни бойни машини, опасни за варягите. Нордбрикт събра хората си на съвет и рече: „Сега излезе наяве, че гърците ни завиждат – на нас, варягите. Те често са ни създавали пречки, за да ни хвърлят в беда. Би било пряко силите, които имаме, в никакъв случай не можем да ги надвием. Ето защо предлагам първо да се обърнем към Бога и към светия конунг Олаф, моя брат, и да обещаем, че ще издигнем църква в Миклагард [Цариград], която ще осветим в негова чест, ако той сега ни дари с победа над езичниците”. Всички на това се съгласиха и положиха с ръка клетва, след което сбраха войската срещу езичниците. Езичниците имаха много конунги начело на войските си, но един от тези конунги стоеше над всички – беше най-мъдрият, ала сляп. Когато фалангите се приближиха една срещу друга, езичниците решиха да пуснат колите си срещу варягите, но те всичките така се заковаха на местата си, че бе невъзможно да ги помръднат. Тогава слепият конунг рече: „Туй е голямо чудо, но ето, че сега става едно още по-голямо, защото аз, слепият, виждам един мъж да язди бял кон пред строя ми, тъй страшен на вид”. Всичко това скоро хвърли много от конунгите в ужас; само шестима от тях обаче останаха и приеха сражението. Накрая варягите извоюваха победа и се завърнаха в Миклагард с много плячка и слава”. Когато обещаната църква била построена, Нордбрикт решил да я освети и да даде голям пир, но гръцкият император му забранил и му казал, че няма по-големи права заради успеха и богатството си. Едва подир молбата на Нордбрикт императорът дошъл на пира, устроен за построяването на църквата, заедно с епископа. Подир това църквата била осветена и увенчана с камбана, равна на която нямало в Миклагард”[20]. С основание може да се предположи, че в тази сага всъщност се разказва за битката при Острово през лятото на 1041 г.[21], когато войската на слепия български цар Петър Делян била разгромена, а самият той бил заловен в плен. В сагата неговата съдба обаче не е разкрита.

Разказът на очевидеца на събитието Михаил Псел за победоносния *reditus imperatoris* на Михаил IV Пафлагон в Цариград разкрива не само византийския триумф над българите, но и съдбата на ослепения и пленен Петър Делян: „Той обърна в бягство и победи (българския) народ, който беше вече разкъсан от различни сражения и без вожд, направи го отново подвластен на същата империя, против която се беше разбунтувал и тържествено се върна в престолния град, като водеше много пленници и, разбира се, най-видните между тях, както и самия им вожд, незаконнородения, с отрязан нос и извадени очи. И тъй, той влезе тържествено в столицата, като целият град се стече да го посрещне. Аз го видях тогава как се клатеше на коня си като на погребение. Пръстите му, които държаха юздите, приличаха на великан на пръсти на великан, понеже всеки един от тях имаше дебелината и големината на ръка – толкова зле бяха вътрешностите му, а лицето му не беше запазило нито следа от предишния си вид. Така воден, той влезе в двореца с тържествен триумф, след като преведе през театъра [Хиподрума] пленниците и показа на ромеите, че силният дух възкресява мъртъвци и стремежът към подвизи побеждава телесното безсилие”[22]. Скоро след това измъчваният от болестта император доброволно се отказал от престола, замонашил се и на 10 декември 1041 г. починал[23].

Колкото и да се стремят неговите съвременници да го покажат за победител над българите и Петър Делян, очевидно е, че този болник-император само е събрал плодовете на една чужда победа – тази на Харалд Хардради. Обогатил се от плячката по време на похода срещу българите и след оттеглянето от престола на Михаил IV Пафлагон, придобил славата на голям и победоносен пълководец и воин, варяжкият предводител още в началото на есента на 1042 г. напуснал Византия и се установил в двора на киевския княз Ярослав Мъдрия (1019–1054). При него преди това той изпращал натрупаните по време на византийската си служба богатства. От плячката, която варяжкият вожд заграбил от българските земи, е една сребърна чаша, намерена на остров Готланд (Швеция) и датирана през XI в. По стил и орнаментика тя е сходна с чашата на българския велик жупан Сивин от X в., намерена във Велики Преслав [24]. Предположението за неговото лично участие в руско-варяжкия поход към Константинопол през юли 1043 г. [25] според мен не изглежда правдоподобно. Върхът на Харалдовата служба във Византия били победите, удържани над българите, и поради това останала дълго славата му на техен „опустошител“.

В Acta и Passio на св. Олаф краля и мъченика (XII в.) се съдържа легенда за издигането на църква в Цариград, посветена нему. Според нея някакъв езически крал нахлул в земята на гръцкия император и в първото сражение удържал победа над неговата войска. Отчаян, императорът се помолил за помощ на „блажения мъченик Олаф“. След като удържал победа и се завърнал в Цариград, „той съградил църква в чест на Дева Мария“ [26]. По всяка вероятност това е кратка латинска версия на сагата за Нордбрикт, която вече бе разгледана по-горе. Всъщност сагата за битката на варягите срещу езичниците, преди която се обещава съграждането на храм в чест на св. Олаф, от светската литература преминава в житийната. Тази църковна редакция е била включена през 1170 г. в Passio от архиепископа Ейстейн [27]. Съграждането на църква или параклис в чест на Свети Олаф трябва да се отнесе по време на пребиваването на Харалд Хардради в Цариград [28] и по всичко изглежда, че е станало през 1041–1042 г., непосредствено след потушаването на българското въстание.

Участието на Харалд Хардради и неговата варяжка дружина в потушаването на въстанието на българите под предводителството на Петър Делян намира отражение в няколко старобългарски историко-апокалиптични съчинения, създадени през XI в. В Българската апокрифна летопис от XI в. се съдържа кратко предание за Петър Делян: „И след това излезе друг цар на име Гаган, а прозвището му беше Оделян, много красив. Той прие Българското и Гръцкото царство... И там царува двадесет и осем години и бе посечен от другоименник на Овче поле“ [29]. В друг книжовен паметник от същото столетие – „Видение Данилово“, места на действието са основни средища на българското въстание – Средец, Главиница, Велбъжд, Пертон (вероятно Перник) и Струмица и се споменава за укротяване на „русите бради“ [30]. В „Тълкувание Данилово“ се известява за жестоките воители – „русите бради“, и подробно се разкриват действията на Михаил каган от българите, който щял да укроти „русите бради“ при Главиница. По-нататък неговите действия се локализируют на Овче поле, Скопие, Средец, Бояна, Велбъжд, планината Витоша, Солун и Струмица [31]. Още по-показващи сведения относно връзката на (Петър Делян) с местата на действието и противопоставянето му на „русите бради“ има в една оригинална българска версия на „Сказание Исаево“: „И през годината на цар Чигочин ще излезе тридесет и осмият цар от Саровата земя на име Гаган и по прякор Оделян... И като дойде, ще укроти русобрадите и ще отиде в българската земя“. По-нататък действията и сблъсъците му с чуждоземни войски се локализируют на Овче поле, Граово поле, Земен, Перник и Средец. Гибелта му е описана по следния начин: „После ще излязат някакви насилници от запад като безсрамни змейове и ще отидат на Овче поле с много войска. Тогава цар Гаган ще отиде на Овче поле, като събере цялата българска войска. Тогава ще се стекат воините на цар Гаган на Овче поле. И която майка е мъдра, тя ще удържи сина си, понеже ще бъдат посечени тия хора като полска трева. И хората ще кажат: „О, тежко ни, братя, защото загина Българската земя без остатък. И остана толкова, колкото да се обхване от сянката на един дъб“. И след това [цар Гаган] ще отиде от Овче поле на Едрило поле. И там ще стане много голяма сеч и много кръв ще се пролее, така че няма да се нарича вече Едрило поле, а ще се прослави като Костено поле. И там ще падне цар Гаган и с него повече от хиляда души. И хората ще кажат: „О, тежко ни, защото целият свят загина“ [32]. Въпреки че отсяването на историческите (уви, обикновено твърде малобройни) от псевдоисторическите мотиви и образи в старобългарската историко-апокалиптична книжнина създава големи затруднения поради редицата напластявания през вековете, може с увереност да се твърди, че цитираните и преразказани по-горе старобългарски съчинения от XI в. съдържат в себе си народната легенда за цар Гаган-Оделян (Петър Делян) и неговите битки срещу „русите бради“ на Харалд Хардради, чиято жестокост била ужасяваща; тази легенда се вплела в писмения спомен. Не може да не направи впечатление, че Овче поле в Македония е място на главното действие. Може би именно там е станала решаващата битка на българските въстаници срещу византийската армия и включените в нея варяжки наемници. Впрочем към едно подобно тълкуване насочват и известията на византийските автори.

Разглеждането на участието на Харалд Хардради и варягите в потушаването на въстанието на българите от 1040–1041 г. начело с цар Петър Делян (Гаган-Оделян) в светлината на византийските, исландско-норвежките и старобългарските извори дава възможност да се установи защо именно през 1065 г. скалдът Тиодолф Арнорсон нарекъл своя конунг „опустошител на българите“. А битката на Овче поле, изглежда, е била една от „осемнадесетте свирепи битки“, които основателят на Осло е водил преди завръщането си в Норвегия през 1047 г. и възкачването

на престола. Бележитият норвежки конунг Харалд Хардради (1047–1066), основател на столицата Осло, загинал на 25 септември 1066 г. в битката за Англия при Стамфорд бридж на 50-годишна възраст. В средновековната историческа памет той останал също и като *Bolgara brennir*.

[1] Васильевский, В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков, IV. Действительная история Гаральда и его верингов в Константинополе. – Журнал Министерства народного просвещения, CLXXVII (1875), 394–451; Munch, P. A. *Det Norske Folks Historie*, II. Oslo 1885, s. 66ff.; Blöndal, S. *The Last Exploits of Harald Sigurdson in Greek Service. A Chapter from the History of the Varangians*. – *Classica of mediaevalia*, II, 1 (1939), 1–26; Per Jonas Nordhagen. *Harald og Byzants*. – *St. Hallvard*, XLIV, 3–4 (1966), 129–149; Hendy, M. F. *Michael IV and Harald Hardrada*. – *The Numismatic Chronicle*, X. London 1970, 87–197; *Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г.Г. Литаврина. М., 1972, 590–598.*

[2] Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, II. С., 1934, 71–78, 487–489; Цанкова-Петкова, Г. Югозападните български земи през XI в. според “Стратегикона” на Кекавмен. – *Известия на Института за българска история*, VI (1956), с. 592 сл.; Dujčev, Iv. *Les Normands à Byzance et dans la péninsule des Balkans*. – In: *Varangian Problems*. Copenhagen, 1970, 202–205; Стоянов, П. Въстанието на Петър Делян в исландските саги. – *Векове*, IX, 5 (1980), 41–46; Гюзелев, В. *Средновековна България и Скандинавия през IX–XV в. – Във: Викингите – мореплаватели, откриватели, създатели. С., 2001, 41–51.*

[3] Гръцки извори за българската история (по-нататък ГИБИ), VI. С., 1965, 90–91, 94–99, 160, 301–306; *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 160, 162, 172, 174, 180, 282, 284. Цялостни изложения върху въстанието и неговия ход вж. у Златарски, В. Н. *История...*, II, 41–81; Цанкова-Петкова, Г. *Петър Делян през погледа на неговите съвременници*. – *Исторически преглед*, XXII, 4 (1966), 97–106; Литаврин, Г. Г. *България – Византия (XI–XII векове)*. С., 1987, 288–303; Божилков, Ив., В. Гюзелев. *История на средновековна България VII–XIV век*. С., 2006, 396–401.

[4] ГИБИ, VI, 303–304.

[5] Пак там, с. 95, 160; *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 172, 174.

[6] ГИБИ, VI, с. 306.

[7] Пак там, 96–98, 304–306; *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 160, 162.

[8] *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 160, 162.

[9] Стоянов, П. *Цит. съч.*, с. 45.

[10] ГИБИ, VI, с. 305.

[11] Пак там, 305–306; *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 282.

[12] ГИБИ, VI, с. 96.

[13] Пак там, с. 306.

[14] Пак там, с. 160; *Советы и рассказы Кекавмена*, с. 180.

[15] *Corpus poeticum boreale*, ed. G. Vigfusson et F. York Powell, II. Oxford, 1883, 184–185, 353; *Den norsk-islandske skjaldedighting*, udg. F. Jónsson, A. I. Köbenhavn og Kristiania 1912, p. 329, 355.

[16] Den norsk-islandske skjaldedichtung, A. I, p. 370; B. I, 340–341.

[17] Снори Стурлусон. Круг земной. М., 1980, 402–403, 410; Morkinskinna, udg. F. Jónsson. Kobenhavn, 1932, 65–68.

[18] Formana Sögur (Magnusar konungsngoda, Haralds konungs Hardrada ok sona Haus), utg. Th. Hins. Kaupmannahofn 1831, 144–148; Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, ed. C. C. Rafn. Copenhagen, 1852, 31–34.

[19] Munch, P. A. Kritiske under søgelser om vore Kongesagaers Fremstilling of H. Sigurdsons (Haardraades) bedrifter in den graeske Keisers tjeneste. – In: Samlede afhandinger, I. Oslo, 1873, s. 519 ff.; Васильевский, В. Г. Советы и рассказы византийского боярина XI века. – Журнал Министерства народного просвещения, ССХVI (1881), с. 149 сл., 330–342.

[20] По превода у Стоянов, П. Цит. съч., 42–44 с някои допълнения и оправки.

[21] Пак там, 45–46.

[22] ГИБИ, VI, с. 99.

[23] Пак там, с. 306.

[24] Тотев, Т. За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. – Археология, VIII, 1 (1966), 31–37.

[25] Советы и рассказы Кекавмена, с. 597.

[26] Acta sancti Olavi regis et martyris. – In: Monumenta historica Norvegiae, I, 135–136. Вж. Мельникова, Е. В. Культ св. Олава в Новгороде и Константинополе. – Византийский временник, 56 (81), 1995, с. 104 сл.

[27] Ciggaar, K. Harald Hardrada: his Expedition against the Pechenegs. – Balkan Studies, XXI (1980), 385–401.

[28] Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, с. 198.

[29] Пак там, 118–120.

[30] Пак там, 125–127.

[31] Пак там, 167–172; Николов, А. Наблюдения върху цикъла старобългарски историко-апокалиптични творби от X–XI в. – Старобългаристика, XXI, 1(1997), 105–106.

[32] Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Цит. съч., с. 160, бел. 19.